OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA FARKLILIK VE HOŞGÖRÜ

ARON RODRİGUE İle
Röportaj: Nancy Reynolds
Çeviren : Muhammet Emin Eren

Standford Üniversitesi'nde Tarih profesörü olan Aron Rodrigue, Harvard Üniversitesi'nde doktora derecesi almış, modern Yahudi tarihi, azınlıklar ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi ve Müslümanlar üzerine çalışmalar yapmıştır. Çevirisini sunduğumuz bu söyleşi Nancy Reynolds tarafından yapılmış olup, *The Standford Humanities Review* (volume 5, Issue 1: Contested Polities Updated February 27, 1996)'de yayınlanmıştır.

Beşyüz yılı aşan varlığı boyunca, Osmanlı İmparatorluğu farklı dinlerin ve sosyal grupların bir arada yaşamaları noktasında en dikkate değer tarihi örneklerden biridir. Bununla birlikte, Batı'da 20. yüzyılın sonlarında bilim adamlarının, ne mutlakıyetçilik ne de seküler ulus-devlet olarak tanımlanamayan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal sistemin türü hakkında yorumda bulunmaları gittikçe zorlaşmaktadır. Son yirmi yıl içerisinde yapılan araştırmalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dinî cemaatlerin yapısını belirlemek amacıyla kullanılan genel kabul görmüş modellerin çoğunu tartışmaya açmaktadır. Örneğin, Braud ve Lewis'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan ve Yahudiler hakkında derledikleri çalışmalar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki cemaatsel örgütlenmenin tarihsel olarak hiçbir zaman durağan olmadığını ve pek çok tarihçinin inandığı gibi Millet'in (Yahudi, Ermeni, Rum Ortodoks gibi toplumları ifade etmek için kullanılan özel bir terim), 15. yüzyılda değil daha ziyade 19. yüzyılda ortaya çıktığını ileri sürer. Keza, politik ekonomistler, Gibb ve Bower'in İslâm toplumu ve Batı'ya dair geliştirdikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, İslâm'ın ve özelde Şeyhü'l-İslâm'ın kültürel şemsiyesi altında birarada tutulan yalıtık ve özerk cemaatlerden oluştuğunu ileri süren "mozaik" modelini eleştirdiler. Bu mozaik yaklaşımı, statik, tarihdışı olduğu, hiçbir sınıf katmanına ya da sosyal çatışmaya yer vermediği ve gerçekte cemaatlerin birbirleriyle etki-

leşim içinde oldukları yollarla ilgilenmediği için eleştirilmektedir. Bununla birlikte, bu eleştiriler sonucunda, Osmanlı dinî yapısını tanımlamak için gerçekten yeni metodlar öneren çok az sayıda çalışma ortaya çıktı. 19. y.y. öncesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, devlet, çoğunluk ve azınlık toplumlar arasındaki bu ilişkiyi nasıl tanımlamamız gerektiği hakkında siz ne düşünüyorsunuz?

Bu ilişkiyi yeniden tanımlamak, hem Osmanlı Devleti'nin gayr-ı Müslimlere zalimane davrandığını düşünen ırkçı "Osmanlı boyunduruğu"ndan bahseden tarihçilerden hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda gayet candan ve uyumlu bir birlikteliğin varlığından bahseden bir tarih biliminden uzak durmayı gerektirmektedir. Açıktır ki, Osmanlı İmparatorluğu dünya üzerinde muazzam bir alana yayıldı ve yüzyıllarca varlığını sürdürdü. Bunun sonucunda çok büyük bir değişim yaşadı. Osmanlı'daki durumu "azınlığa karşı çoğunluk" veya "topluma karşı devlet" ya da "yönetilene karşı yönetilen" şeklinde statik bir düzenleme gibi görmemek, bunun yerine, tarihte belli bir dönemdeki konumunu incelemek daha önemli bir husustur. Bu açıdan, Batı'nın bir referans haline geldiği modern süreçle –"Batı" ve "Batılılaşma", tabii ki, bir çok manada anlaşılabilir-, Osmanlı toprakları dışında kalan yerlerle sürekli olarak belli bir alışveriş içerisinde olunsa da, imparatorluğun dış ülkelere ve ekonomik güçlere bağımlı olmazdan önceki süreç arasında bir ayrım yapılması gerektiğine inanıyorum. Bu, modası geçmiş bir ayrım olabilir fakat, şuna kesinlikle inanıyorum ki, Avrupalı güçler direkt olarak daha başat ve tehlikeli bir konuma geldikten sonra çok farklı durumlar ortaya çıkmaya başladı. Bu yüzden geçici bir ayrım, bu konuda tam anlamıyla konuşabilmemiz için ihtiyaç duyduğumuz ilk önemli noktadır. İkinci olarak, Osmanlı'nın, gayr-ı Müslim gruplarla muamelesini analiz etmek, iki sisteme eş-zamanlı bir dikkati gerekli kılmaktadır: 1- Daha az önemli olsa da, erken dönem İslâmi metne dayalı dinî gelenekle olan dinamik bir ilişki içerisindeki dağınık İslâmi yapının –bir vokabular, bir dil gibi sosyal ve siyasi yaşam düzeninin yapısını açıklayacak şeylerin tümü- özcü olmayan Osmanlı versiyonu; 2- Ve sürekli şekillenip kalıba sokulan bu dağınık paradigmanın yer aldığı sözkonusu yapı ve günübirlik aktüel gerçeklik arasındaki etkileşim. Bu durum, Osmanlı araştırmacılarının Zimme'ye (İslâmi yönetim içinde yaşayan gayr-ı Müslimlere karşı hoşgörüyü ifade eden "mukavele") olan daha özcü (essantialist) bakış açısından ve İslâm'ın, gayr-ı Müslimlere Zimme hukukuna göre davrandığı, bu yüzden, bir İslâm devleti olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bu faraziyeyi tamamen aynı şekilde takip edip sürdürdüğü tarzındaki muğlak faraziyeden uzaklaşmaları gerektiği anlamına gelir. Bir taraftan, gelişen politik dilin ve dağınık islami yapının uygunluğunu koruduğunu söylerken diğer taraftan da donuk olmadığını teslim etmemiz gerekir. İslâm'ın bu yapısı esnekti ve onun kendine özgü dili, rejim veya kanundaki farklılıklara bağlıydı. Modern dönemden önceki süreçte (kabaca 16. y.y.'dan 18. y.y.'a kadar) "eşitlik" yerine "farklılık"ın esas olduğu

sözkonusu yapıyla varolan bir toplum (modeli) en üstündü. Her grubun ait olduğu din veya ırk dolayımıyla kalıcı bir biçimde tanımlanıp şekillendiği Orta Doğu toplumu için, bloklaşmayı öneren durağan (statik) "mozaik" bakış açısı, özellikle analitik bir araştırma için kullanışlı değildir. Bununla birlikte, "azınlık/çoğunluk" veya "yöneten/yönetilen" vurgusu yapılmayıp, fakat bunun yerine, "farklılığı" anlamaya vurgu yapılarak ve gerçekte, herhangi bir siyasi iradenin "farklılık"ı "benzerlik"e (sameness) dönüştürmeye olan sıkı ihtiyacı için mozaik kavramının daha aktif bir şekilde yorumlanabileceğini düşünüyorum. Bu, pluralizmle (çoğulculuk) aynı şey değildir. Her gruba atfedilmiş veya bizzat kendi betimlemesi sonucu ona atfedilen "farklılık", haklar temelinde açık seçik olarak ifade edilmedi. Daha doğrusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sisteminde, farklı grupları, birinin içinde eritmeyi gerektirecek bir durum söz konusu değildi. Farklılık aslında,verilmiş ve kabullenilmiş bir şeydi. Bu yüzden, sözkonusu düzenleme, azınlık/çoğunluk hakkındaki tartışmayla ilgili, tamamı olağanüstü bir biçimde Avrupa kökenli ve bir çok konuda Aydınlanma sonrası Avrupa kökenli tüm terimlerimizi geçersiz kılmaktadır. Osmanlı'da, neredeyse sosyal ilişkilerin tüm yönleri ve siyasi güç, son derece farklı yollarla düzenlendi. Bu, cemaatlerin (grupların) zorunlu olarak düzenlemenin tümünde bir yer edinmek için aynı şeyleri paylaşmalarının gerekli olmadığının farkına varıldığı ve kabul edildiği bir dünyaydı. Buna karşılık, azınlık/çoğunluk problemi, Avrupa'daki ulusdevletlerce halk tabakası özelinde (appropriation) ve bunun kurumsallaşmasının müteakip sorgusunda temellendirilmiş bir problemdir.

"Benzerlik"in yerine "farklılık"ın, normatif ve kabul edilen olduğu şeklinde az önce tanımladığımız söz konusu sosyal düzenlemenin özelliklerinden bir kısmının üzerinde durmak istiyorum. Ancak, ilk olarak, bu ülkedeki pluralizm veya çok–kültürlülük (multicultaralism) şeklinde ifade ettiğimiz konu hakkında biraz daha genel bilgi vermenizi istiyorum. Bir tarihi vakıa olarak Osmanlı İmparatorluğu, günümüzdeki çok-kültürlülük tartışmaları için karşılaştırma imkanı sağlayabilir. Talal Asad, **Genealogies of Religion** isimli eserinde, örneğin günümüz İngiltere'sinde "karşılıklı bağımlılık gösteren çoğunluk ve azınlık kavramlarının, liberal politik sisteme ait kavramlar olduğunu ve farklılıkları çözmek için, önceden bir anayasal çerçeve varsaymakta"1 olduklarını iddia etmektedir.

Aslında ben, liberal siyasi sistemin, sonuçta "çoğunluk" ve "azınlık" kavramlarını uydurduğunu düşünüyorum.

Evet. "Çoğunluk" ve "azınlık" kavramları, belirli bir tarihsel konumla ve belirli bir liberal siyasi sistemle bağlantılıdır. Sizin de iddia ettiğiniz gibi, bu kavramları, özellikle kullanışlı kılmayan Osmanlı siyasal sisteminin doğası hakkında ne düşünüyorsunuz?

1. Talal, Asad, *Genealogies of Religion: Discipline And Reasons of Power in Chritianity And Islam* (Baltimore: Johns Hopkins UP, 1993), S. 257

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sosyo-politik sistemi, benim tanımladığım anlamda, modern süreçte var olmadı. Batı aydınlanması kamusal alanı, değer noktasından tarafsız, en azından teoride evrenselci bir kamusal alan gerektirir. Ve bu evrensellik, sonuçta, farklılığı ortadan kaldırma veya en azından bunu asgari düzeye indirme potansiyeline dayanmaktadır. Üstelik kamusal alanın bu anlayışı, farklılığın karşısında konumlandırılmıştır. Ayrıcalıklı sayılan sadece evrensel olandı, farklı olan değil. Ne zaman ki, kamusal alan, kendisini farklılığın üstesinden gelme hususunda çaresiz bulur –zira, doğal olarak farklılık ortadan kalkmaz- işte o zaman sistem, çoğunluk/azınlık ve asimile olmamış fakat tek bir ulus-devlet yapısı içerisinde muhtemelen asimile olabilecek insanların tümü hakkında tutarsız politikalar üretmeye başlar. Şunu iddia ediyorum ki, bunun en son versiyonu –ki bu çok-kültürlülük tartışmasıdır- temelde genel ve özel arasındaki ilişkinin yeniden bir düzenlemesi olarak evrenselin, farklı grupların sisteme dahil olacak tarzda nasıl yeniden tanımlanabileceği hakkındadır. Meselenin, ulus-devlet ve onun bir kamusal alan şeklinde somutlaşan, gerçekte "azınlık"ı çözümü zorunlu olan bir problem olarak inşa eden usul problematiklerinde temellendiği gerçeğini gözden ırak tutmamalıyız. Modern dönem öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nu ve daha genel olarak Orta Doğu'yu, çoğunluklar ve azınlıklar kavramlarıyla ele almak temelde yanlıştır. Bu kavramlar, demografik, sosyal veya kültürel konular için bir dereceye kadar tasvir edici bir kullanıma sahip olabilirler; ancak bunların, günümüz politik ilişkilerinde varolan "çoğunluk/azınlık"a benzer bir anlam taşıdıklarına kesinlikle inanmıyorum. Elbette ki, özel gruplar veya halklar Osmanlı iktidarı altındaki geniş topraklarda çoğunluğu sağlamıştır ve Osmanlılar nüfus dağılımının oldukça farkındaydılar. Örneğin onlar, Osmanlı Devletini sağlama almak amacıyla grupları bir yerden başka bir yere gönderdikleri sürgün sistemini kullandılar. Politik teoriye göre, her ne kadar "demografik" dağılımlar önemli olmadıysa da; bir demografik çoğunlukta, Osmanlı hükümdarları kendi iktidarlarını bir kaynaga dayandırarak gerekçelendirmemişlerdir. Bazı tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğunu sanki, Türklerin hakim durumda olduğu ve azınlıkları yönettikleri bir ulus-devletmiş gibi tanımladılar. Bu yaklaşım hatalıdır. Sistem, hepsi "farklı" olarak kabul edilen çesitli grubları kapsıyordu. Farklılık, yatay bir şekilde yok edilmedi fakat, dikey olarak siyasi sistemle kaynaştırıldı. Doğal olarak, bazı gruplar, zirveye diğerlerinden daha rahat ulaşabiliyordu; Bununla beraber, tüm farklı gruplar, az ya da çok, ya mahkemedeki arabuluculan sayesinde veya Yunan Phanariotos'ları gibi ekonomik yönden güçlü bir sınıf sayesinde siyasi sistemin hiyerarşisine bağlanıyorlardı. Ben burada "eşitlik" ten bahsetmiyorum. Benim düşünceme göre, "eşitlik" kavramı da, bu sistemde gereksiz bir kavramdır. Özel olan –farklı olan- muayyendi; gerçekte o, normatifti.

Birçok Osmanlı yanlısı literatür, örneğin Balkanlardan bir Hristiyan'ın, bir Türk kimliğine sahip olmamasına rağmen, ülkede rahatlıkla yönetici olabildiğine vurgu yapıyor.

Bu şahsın İslâm'a girmesi şartıyla, tabi. Bu, benim, dağınık dinî yapının önemiyle kastettiğim hususdur. İslâm, zirve için bir tür taşıyıcı kemer rolündedir; gücü, zirvenin tepesinde sağlamlaştıran bir aracı. İslâm hayatın her alanını belirlemedi ise de,bununla birlikte, etnisiteyi aşan kategorileri oluşturmada aracı bir güçtü. O, Müslüman/gayr-i Müslim temel kategorilerini oluşturdu. Yine de, Müslüman/gayr-i Müslim kategorisi hiçbir zaman, çoğunluk/azınlık'a göre formüle edilmedi.

Ben, "eşitlik"in modern dönem öncesi Osmanlı için yersiz bir kavram olduğu şeklindeki düşüncenize eğilmek istiyorum. Bazı teorisyenler modern toplumdaki ırksal farklılık meselelerinin "dağıtıcı adalet"2 problemleriyle ilintili olduğunu iddia ediyorlar. Osmanlı sistemindeki farklılık ve adalet arasındaki ilişkiyi nasıl tanımlıyorsunuz?

Söz konusu düzenlemede dağıtıcı adalet sisteminin mümkün olacağını düşünmüyorum. "Ayrımcılık", "eşitlik" ve benzeri kavramlar Osmanlı konteksinde yersizdirler. Ayrımcılık yapma, tek ve evrenselci bir adalet (hukuk) anlamına gelir. Osmanlı koşullarında böyle bir hukuk yoktu. Aksine, hukuk oldukça farklı seviyelere ayrılmıştı. Müslümanlar ve gayr-i Müslimler arasında, hukuki sistemlerinin türü temelde farklıydı. Kanunların mevcudiyeti, bazı kaidelerin din sınırlarını aştığını gösterse de, hukuka göre hüküm verme, farklılığın önemli olduğu bir toplumda tarafsızlık temeline dayanmadığı gibi, eşitlik/ayrımcılık yapma temeline de çok fazla dayanmıyordu.

Herhangi bir hukuki sisteme göre, iktidar belli (bazı) hiyerarşileri yaratmak ve/veya aşmak için farklılığa nasıl aracılık yapıyordu?

Sözkonusu özel durum içinde, başka ayırımlar var idiyse de, Müslüman ile gayr-i Müslim biri arasındaki farklılık önemliydi ve her ikisi de farklı alanlara bölünmüştü. Kamusal olan her ne idiyse, bu ister Hıristiyan, Yahudi ya da Müslüman olsun, dinî kategoriler içerisinde ifade edilmeleri zorunluydu; Bu en önemli söylemdi. "Din"in modern dönemde olduğu gibi –"gayr-i dinî" veya "seküler" kavramlarının karşıt anlamlarında olduğu gibi- bir kategori işlevi yoktu. Din, vokabular sağlamakla birlikte, aynı zamanda, kamusalı ayırdı; Çünkü, diğer dinlerin anlayışına göre kendi evrenselciliğini ihlal etmiş oldu. Daha sonra ulus-devletin ortaya çıkışıyla birlikte, İslâm kendisini evrensel bir halk (public) yaratma gereksimlerine uyarladı ve kendisini kamusal alanın dili olarak tanımlamaya başladı. Bu husus, Orta Doğu ülkelerinin hiçbirinde şimdiye kadar çözülmemiş temel bir çelişkidir.(Belki, İslâm'ı resmi olmaktan çıkaran Türkiye'yi istisna edebiliriz, buna rağmen kendisinin oluşturduğu seküler anlayış bugün bir takım saldırılara maruz kalmaktadır).Ulus-devlet evrenselciliği, İslâm'a, daha önceki düzenlemede karşılaşmak zorunda kalmadığı bir takım taleplerle yüzleşme imkanını sağladı. Örneğin, Müslüman/gayr-i Müslim ayrımı yapmaktan çok, İslâm bugün,

2 Mesela bkz. Iris M. Young, *Justice and the Politics of Difference* (Princetoni Princeton Up, 1990); ayrıca bkz. Asad, 255.

"azınlık"ların meydan okuyuşlarıyla ve ulus-devlet paradigmasıyla ortaya çıkan, kadın haklarını da kapsayan bireysel haklarla yüzleşmek zorundadır. Birey düşüncesine dayanan mülkiyet hakları, Osmanlıların Batı'dan ithal ettikleri bir modeldi, örneğin. Bireyin, sistemin öncüllerinden biri olarak yerini alması, bundan önceki sistemin temelini tümüyle değiştirmiştir; çünkü tüzel (juridical) birey kavramı, kendinde ve kendinden olarak (in and of itself), daha önce yoktu. Herkes, daha geniş Osmanlı düzeni içerisinde, tüzel konumuna sahip bir gruba müntesipti.

"Hoşgörü"yü tanımlamak için yapılan tarihsel tartışmalarla, Osmanlı İmparatorluğu ve Ulus-Devlet arasındaki eşitlik organizasyonunun farklılıkları hakkında sizin söylediklerinizle arasında bağlantı kurmak istiyorum. Örneğin, Braude ve Lewis, hoşgörüyü ayrımcılığın olmaması veya zulmün olmaması şeklinde tanımlarlar. Onlar, Osmanlı'da hoşgörünün, genel olarak konuşursak, zulmü içermeyen bir fark gözetme olduğunu iddia ediyorlar.3 Sizin söylediğiniz,bu düşünürlerin hoşgörünün Batılı iki tanımını biraraya getirdiğidir,oysa siz Osmanlı sisteminde hoşgörü kavramının tamamen farklı bir bağlamda tartışılması gerektiğini iddia ediyorsunuz.

Söylediğim şey onların görüşünü tamamlıyor. Batı'da hoşgörünün kabul edilme anlamına gelmediğini bazen vurguluyoruz. Şunu iddia ediyorum ki, Osmanlı Orta Doğu'sunda hoşgörü, farklılığın kabulü düşüncesine dayanıyordu, fakat bu, ayrımcılığın olmadığı anlamına gelmiyordu. Belki de insanlar omuzlarını silkeleyip: ah, bu Yunan adeti (way), Ermeni adeti, Yahudi adeti v.b. diyebiliyordu. Bu durum kamusal yaşamda varolabiliyor ve buna rağmen hoşgörü sisteminin bir parçası olabiliyordu. Bu, ahlaki bir problem olarak görülmezdi. "Hoşgörü" Batı'da bir kavram olarak, oldukça aşağılayıcıdır. Orta Doğu'da hoşgörü aynı çağrışıma sahip değildi. Çünkü, çoğunluk/azınlık problemi bununla bağlantılı değildi. Gerçekten farklı olana zalimce davranma kesinlikle kabul edilebilir değildi. Osmanlı yöneticileri sosyal karmaşa istemediklerinden özel'i belirlemeye veya dondurmaya teşebbüs ettilerse de bunu değiştirmediler. Eğer müslümanlar veya Osmanlılar farklılığın ortadan kalkmasını isteselerdi, bunu yaparlardı. Böyle bir şey yapmadılar, bunun yerine, modern ulus-devlette olduğu gibi cemaatleri homojenleştirmeye giriştiler. Bugün en büyük problem, kamusal alanı istila eden iki farklı anlayıştır. İmtiyazlı farklılığa dayanan eski düzenleme Orta Doğu'da realiteyi yorumlama tarzı olarak henüz ortadan kalkmamıştır. Fakat yeni ulus-devlet modeli ve bu modelin çoğunluk/azınlık söylemi eski düzenlemeye eklenmiştir. 19. yüzyılda, eski sistemin kesin olarak ortadan kalktığı bir sırada "Millet" kavramının icat edilmesi ve hukuki olarak eski düzenlemenin yerine geçmesi oldukça sorunludur (symptomatic). Nihayetinde bu iş, kesin bir başarıya ulaşamadı zira, Batı modelini ithal etmekle, çoğunluk olmayanlar ve/veya "ötekiler", azınlıklar gibi

3 B. Braude ve B. Lewis, eds., Christions and Jews in the Ottoman Empire: *The functioning of a Plural Society* (New York: Holmes, 1982), s.3

oluşturulmak zorundaydı ve bilgi, azınlıklarda olduğu gibi, onlar için üretilmek durumundaydı. Farklılık'ın daha eski olan problemi, azınlık asimilasyonu imkanını değişikliğe uğratmasına rağmen, varlığını olduğu gibi (değişmeksizin) sürdürmesidir. Osmanlı'yı bir model olarak savunmuyorum çünkü, tarihsel modellerin tümünde olduğu gibi, tarihsel bağlam ortadan kalkmıştır. Osmanlı modelinin hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardı ve belli bir zaman ve mekanın ürünüydü. Fakat, kendi tartışmalarımızla ilişkilendirmenin ve onları, diğer toplumların, farklılık'ın ve özel'in üstesinden gelmek için kullandıkları düzenlemelerle karşılaştıracak bir perspektifle ele almanın, kesinlikle çok önemli olduğuna inanıyorum. Osmanlı'daki farklılık'ın temel savı, kabul ve hoşgörünün yanında fark gözetmeyi de meşru görmesidir. Aynı zamanda, meşhur ifadeyle "Doğu'ya ait despotik sistem", sözde demokratik ve özgür bir toplumda tasavvur edilemeyecek kadar belli bir özgürlük –veya daha doğru bir ifade ile özerklik alanı- sağlamıştır. Orta Doğu'da bugün varolan problemleri anlamak için, daha önceki paradigmanın, Batı'nın evrenselcilik veya çoğulculuk paradigmasıyla nasıl etkileşim kurduğunu ve yeni üretilen bu iki yeni gelişme arasındaki etkileşimin nasıl olduğunun farkında olmalıyız.

Bazı feminist tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu dahil, herhangi bir toplumdaki iktidar ilişkilerini tanımlamak için "kamusal" veya "özel"in yersiz kategoriler olduklarını ileri sürüyorlar. Mesela, Leslie Peirce, Osmanlı İmparatorluğu hakkında yazdığı yeni kitabında, iktidar ve egemenliğin –her ikisi de bugün genel olarak "kamusal"la ilişkilidir- günümüzde, "özel (private)"4 dediğimiz bir alanda, aile içinde varolduğunu kanıtlamak için Weber'in patriamonyalizm modelinden yararlanmaktadır. Osmanlı'daki iktidarı tanımlamak için hangi modelin uygun olduğunu düşünüyorsunuz?

Kamusal/Özel ayrımının, bu sisteme tamamen yabancı olduğunu iddia ediyorum. Bu açıdan, gücün (iktidarın), işçi-işveren ilişkilerinin, aile içi ilişkilerin ve özel düzenlemelerin, bugün Batı'da bizim düşündüğümüz anlamda kamusal alanın söz konusu olmadığı bir ortamda uygulandığına dair Weber'in söylediği şeylerin çoğuna katılıyorum. Sultanın en başı temsil ettiği yönetim biçimi veya modeli, yukarıdan aşağıya doğru bir çok alt kademeden oluşuyordu. Bu, resmi bir paradigmanın varlığına delalet etmez. Daha doğrusu, sultanın temsil ettiği güç (iktidar) yapısı, örneğin, yerel yöneticiye, memurlara ve aile yapısının en alt kademesine kadar sirayet ediyordu. Güç ve iktidarın Sultanda somutlaştığı bir sistemde, çatışma ve güç meseleleri, gerçekte, "özel" şeklinde kategorize ettiğimiz alanda halledildiyordu. Osmanlı İmparatorluğu, toplumu gerçekten birarada tutan gayr-i resmi işçi-işveren ilişkilerinin olağanüstü öğelerine sahipti. Bana göre, söz konusu durumun devam etmesinin temel nedeni, gerçekte, homojenleştirme veya tektipleştirme için isterse bu Mutlakiyetçi Fransız devlet modeline veya sonraları ulus-devlet modeline göre

4 -Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York: Oxford UP. 1993).

olsun, farketmez- merkezden kaynaklanan bir talebin olmayışıdır. Osmanlı İmparatorluğu, bir mozaikti. Bölgeler ve sosyal gruplar farklı kanunlara göre yönetiliyordu. Burada büyük bir paradoks sözkonusudur. Çünkü Batı'da "Doğu despotizmi" şeklinde ifade edilen bu sistem tamamen, özel'in çok imtiyazlı olduğu, öyle ki, farklılığı ortadan kaldıracak yöneticilerden umut kesildiği bir sistemdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan esas problemler etnik ya da dinî değil, aksine, vergilendirme gibi maddi konularla ilintiliydi. Sultan, tüm anlaşmazlıkların içinde çözülebildiği bir "hukuk" sistemini onaylıyordu. Bu hukuk Müslümanlar için olduğu kadar gayr-i Müslimler için de geçerliydi ve bu sistem dağıldığında veya işlevselliğini kaybettiğinde kriz çıkıyordu. Sanırım, sizin kamusal/özel ile ilgili dikkat çektiğiniz husus, benim "farklılık"ın ya da "özel"in ortadan kalkmaması hakkında söylemeye çalıştığım şeyle örtüşüyor. Çünkü güç gibi, farklılık da özel alana tevdi edilmiştir. Örneğin, Balkanların birçok bölgesinde dahi, tarihçilerin ırkçı ve en nihayetinde tumturaklı "milliyetçi" söylemi,esasen başlangıçta özel alandaki düzenlemenin bozulması ve hukuk yapısının özelleştirilmesiyle yükselişe geçmeye başladı; yeni pazar güçleri, Batı'nın çıkarları ve aç gözlü yerel yöneticiler işçi-işveren ilişkilerini bozdu. Sonunda, sözkonusu yükselişi meşrulaştırmak için yeni bir Batılı siyasi söylem ithal edildi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun **çok-sesli** olduğu düşünülürse, sizin Osmanlı yapısı hakkındaki konuşmalarınızda izlediğiniz metoda göre farklılık, dilsel açıdan nasıl tezahür eder? Sizin, diğer bazı dinamikler ve yapılarla ilgili tartışmanız açısından, dil nasıl izah edildi?

Dil, modern ulus-devletin yaptığı gibi kimlik tarafından abluka altına alınmadı. Belli ki, tüm dinlerin ve etnik grupların dili bölgeden bölgeye değişiyordu. Türkçe konuşan Yunanlılar, Arapça konuşan Yahudiler, Latince konuşan Yahudiler, Ermenice'yi değil sadece Türkçe'yi akıcı konuşan Ermeniler vardı. Belli bir dili konuşma kabiliyeti, kendi kimliklerini şu ya da bu şekilde değiştirmedi. Esasında, bürokrasinin ve yönetimin hakim dili sadece Osmanlıca'ydı. Bu, normal bir dil değildi, ancak bürokrat sınıfın yüksek seviyeli bir diliydi. Aynı zamanda sanıldığı gibi, yöneten sınıfın, Türklerin dili de değildi. İnsanlar, çarşı ortamında, dillerin şaşırtıcı düzeninde yer değiştirdiler. Kimlik farklılıkları dil tarafından otomatik olarak kodlanmadı. Dil, iletişim ve dinî alanda kullanıldı ve esasında halk, içinde yaşadıkları bölgenin diliyle değil (örnegin, Arapça veya Türkçe) daha çok kendi dinleriyle ortak olan alfabeyi (örneğin İbranca, Rumca) kullandılar. Dil, temelde ticarette veya hayatı kazanmada kullanıldığı için, çoğu insan dillere tamamen hakim olmasa da, dillerin çeşitliliğinden az da olsa haberdardı. Türkçe'nin Osmanlı milliyetçilerince keşfi, ki bunlar doğal olarak Türk milliyetçileri oldular, gerçekten, Osmanlı entellektüelinin, Türkçe konuşan halktan nasıl ayrıldığının göstergesidir. Tek bir dil düşüncesi, böyle bir özel alanda saçma durmaktadır, çünkü bu, günlük sosyal gerçekliğin çoğuna terstir. 19. yüzyılda bir çok insanın yaptığı gibi, halkın, konuştukları dile göre hesaba katılması anlayışının,

Osmanlı'da çok saçma olduğunu düşünüyorum. Bu, insanların belli bir dili önemsemedikleri, ana dillerinin olmadığı vb. anlamına gelmez. Fakat dil'in, seni bir şekilde tanımladığı düşüncesi mevzubahis değildi. İnsanlar, dinlerine veya sosyal düzen içinde sahip oldukları konuma göre tanımlandılar. Bana göre, Batı'da dil, normatif evrensel bir kamusal alan ve ulus-devletle birleşince, kanuni bir belirleyici oldu. Orta Doğu'da dil, ulusal bir belirleyici olma ağırlığını taşımak zorunda kalmaksızın, kendi sosyal anlamında oldukça netti. Mesela Osmanlı'da, Müslüman bir hakimin karşısına çıkan bir Rum'un Türkçe konuşması beklenmeyecekti. Burada tercümanlar hazır bulunacak ve bu bir sorun olmayacaktı. Hakim yönetici sınıfın dilini konuşmadıklarından dolayı suçlandıklarına veya takdir edildiklerine dair hiçbir rivayet yoktur.

Siz, çok-kültürlülük sistemini, farklılığın ya da alt kültürlerin teyid edildikleri yer olarak tanımladınız. Sömürge sonrası dönemde, sözkonusu kültürel çoğulculuk, son zamanlarda "bağımlı", "statik" kültürlerin ciddi saldırılarına maruz kalan bir kavram olan "melezleşme" tarafından, çoğu kez analitik olarak, zapt edildi. Bu bağlamda, gayr-i Müslim Osmanlı tebaasının kimlik yapısını ve işlevini nasıl tanımlıyorsunuz?

Osmanlı'da, cemaatler ve kimlikler isterse bunlar, bir sufi şeyhin taraftarları, Ermeniler, Yahudiler veya Rumlar olsun farketmez- neredeyse muhtelif diasporalardan oluşan bir bütün olarak yaşadıkları toprağı aşıyordu. Diasporik unsur hakim paradigmaydı. Doğal olarak bir taraftan, oldukça statik bir toplum idi: örneğin köylülerin çoğu, bir yerden başka bir yere hiç göç etmemişti. Öte taraftan diğer toplumların çoğu coğrafi olarak değil, dinî ve mesleki yönden veya yardımlaşma bağlarıyla birbirleriyle ilişkideydiler. Bu olgu, "melezleşme" sorunsalının tüm sonuçlarını göstermektedir. Açık olarak, meselenin kendine zemin bulduğu "saf", bütün veya "otantik" kültür anlamına gelmesi sebebiyle melezleşme nosyonu, bir takım problemler ihtiva etmektedir. Bununla birlikte melezleşme, insanların sahip oldukları kimliklerini oluşturan farklı aidiyet noktaları olduğu sürece, sözkonusu diasporik durumun tehlikeli bazı özelliklerine vurgu yapar. Yine de bu noktada, kimliğin tüm yönlerinin sürekli olarak değişken olduğunu ve tarihsel sürecin tümünü kapsadığını ifade eden birtakım post-yapısalcı, post-modern kimlik söylemlerinin aşırı uçta olanlarından ayrılıyorum. Aynı şekilde, kendi içinde bir bütün olan melezleşme kategorisinin, toplumdaki güç dağılımını ve ilişkileri dikkate alması gerektiğini düşünüyorum. Osmanlıda, insanların yaşamlarının çok yönlü kültürel etkileri içerdiği gerçeği, kendi kendinî temsil etme bağlamında, insanların, zorunlu olarak, atfedici ve tanımlayıcı farklılığa, tamamıyla katı bir ayrım olarak baktıkları anlamına gelmez. Aslında Osmanlı gerçeği, çok-muhtelif, çok-kültürlü, çok-etnik ve çok-dinsel idi. Mesela Osmanlı çarşısında, insanlar sıklıkla kendilerini bir çeşit melez, sentezci ortamda buluyorlardı. Hiçbir şey, çarşı ortamından daha melez değildi. Fakat çarşı kapandığında, kendi kendinî temsil etme anlamında herkes, az çok sabit ve belirli

bir yer olan evine dönüyordu. Bir farkla ki, oldukça fazla bir belirleyicilik ve kendinî temsil etme geçekliği hala onları ayırıyordu. Onların, çoğu kez yemeği, müziği, deyimleri ve gruplar arasındaki muazzam kültürel değerleri paylaşmaları gruplar arasında büyük kültürel alışveriş olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, bunların hiç biri, gruplar arasındaki farklılığı ne değiştiriyor ne de tektipleştiriyordu.

Gruplar arasındaki karşılıklı ilişkinin aralarındaki farkları tek biçimli kılmadığı böyle bir sistemde hukuk, örneğin, nasıl düzenlenmişti? Tarihçiler, özerk toplumların modern öncesi hukuki sistemlerinin, Batı emperyalizmini içeren, 1839 ve 1856 reformlarıyla formüle edilen çeşitli sebeplerden dolayı –cemiyetlerin müstakil hukuki statüleri olduğu için burada özerk olarak tanımlandılar- Müslüman ve gayr-i Müslim arasındaki bir eşitlik sistemiyle yer değiştirdiğini iddia etmektedirler. Size göre, 1839 öncesinde, hukuki alanda cemiyetler arasında bir etkileşim var mıydı?

Kesinlikle vardı. Her şeyden önce, burada Müslüman mahkemeleri, sicil mahkemeleri, hükümde bulunan kadı vs. vardı. Fakat burada problem, Müslüman şeklinde nitelendirdiğimiz dinî sistemin, temelde, bir şeriat yapısının, onun yeni bir yorumunun ve değişiminin karmaşık yapısıdır. Başka bir ifade ile, sabit bir sistem sözkonusu değildi. İslâm oldukça sofistike, yöneticinin gereksinimleriyle tekamül eden değişen bir hukuki geleneğe sahipti ve "seküler" hukuk sistemleri İslâmi yapıyla birleşerek ona dahil oluyordu. Böylece boşanma ve ticari davalar gibi çok acil özel davalar veya iki insan arasında vuku bulan genel meseleler için, bir Müslüman'ın baş vurabileceği Müslüman mahkemeler vardı. Fakat bu hukuk mahkemeleri, bizim, "anayasa" şeklinde nitelendirebileceğimiz bir şeyle ilgilenmezdi. Kendisini normatif olarak farklı ilan eden bir sistemde, her grubun kendi özel sistemine sahip olması, kesinlikle anlaşılır bir durumdu. Farklılık dahi, bu yolla tasvip görmekteydi. Bu yüzden, Hıristiyan ve Yahudiler kendi hukuk mahkemelerine başvurabiliyorlardı ve her ne kadar din, mahkemenin dili olsa da, yine de bir çok dış etkiye açıktı. Hukuklar arası geçişler sözkonusuydu ve sistem tek bir esasa dayanmıyordu. İnsanlar farklı şekillerde hareket ettiklerinden ve daha çok kendi menfaatleri açısından Hıristiyan ve Yahudiler, yargılanmak için sıklıkla Müslüman mahkemelerine başvuruyorlardı. Çünkü bu, onlar için daha yararlı olabiliyordu. Hahamlar bu duruma oldukça karşı çıkıyor ve kilise kuralları bunun karşısında duruyordu. Ancak gayr-i Müslim dinî liderler bu uygulamayı hiçbir zaman durduramadılar. Hatta bazen, imdada yetişen aforoz uygulaması dahi, hiç kimseyi bundan vazgeçirememiştir.

Bir gayr-ı Müslim, Müslüman bir mahkemede nasıl yargılanıyordu?

İki şekilde yargılanabiliyordunuz: 1- İslâm'ın genel kabul görmüş hukukuna göre veya 2- Kadı'nın, mesela Yahudi dinî hukukunun ne söylemek istediğini yorumlamasına göre. Burada, bir çok yorum farklılığı olacağından, bu durumun haham ve özellikle Hıristiyan dinî liderler açısından ne kadar ürkütücü bulunduğunu tahmin

edebilirsiniz. Bununla birlikte, temel paradigmatik ayrımı ortaya çıkaran şey, bunun aksinin hiçbir zaman vuku bulmadığıdır; Bir Müslüman hiçbir zaman Yahudi mahkemesine başvurmamış ve bu mahkemenin kararını geçerli saymamıştır. Bu durum, tamamen kabul edilemez gelebilir, çünkü nihai güç tek taraflıydı ve belli şartlarla İslâm, tamamen hakim sistemdi. Gerçekten çok hakimdi; şayet dava bir Müslüman ile gayr-ı Müslim arasında ise o taktirde, bir Müslüman mahkemesine başvurmaları gerekiyordu. Gayr-ı Müslim mahkemesi Müslümanları yargılama yetkisine sahip değildi.

Öyleyse, kadı neden, mesela Yahudi hukukunu öğrenmeye çalışıyordu?

Bunun sebebi, kısmen, farklılığın tehdit edici olmaması ve Hıristiyan veya Yahudiler'in kendi hukuklarına göre yargılanmalarının tamamen meşru olmasıydı. Fakat, Yahudi veya Hıristiyan hukukuna tamam en aşina olmayan Müslüman kadı, onları istediği şekildegilama hakkına sahip oluşunu İslâm'ın vahyedilmiş ve verilmiş bir üstünlüğü olarak kabul ediyordu. O, özellikle anlayışlı biriyse, sanığı kendi adetlerine göre yargılayabilirdi fakat, İslâm hukukuna göre yargılamak istediğinde de onu engelleyecek hiçbir durum sözkonusu değildi. Müslüman mahkemelerinde görülen Hıristiyan davaları, Müslüman mahkemelerinde görülen Müslüman ve gayr-ı Müslim davaları ve Müslüman mahkemelere hiç başvurmamış insanların davaları vardı. Bununla birlikte bazı araştırmalar bir Müslüman hukukçunun istediği takdirde, gayr-ı Müslim mahkemenin hukuk kurallarını hükümsüz ve geçersiz olarak yorumlama gücüne sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Bu durum, aynı zamanda modern dönem öncesi Osmanlı'daki Müslüman hegemonyasına işaret etmektedir. Bu yüzden biz, farklılığın kabul edildiğini fakat bunun eşitlik temelinde olmadığını söyleyebiliriz. Bu, oldukça hiyerarşik bir farklılıktı. Bu, bir çoğulculuk (pluralizm) sorunu olmaktan ziyade, çoklukla (plurality) alakalı bir sorundu. Başka bir ifade ile farklılık, toplumu düzenleyen prensiplerden biriydi ve belli bir eşitsizliği teyit ediyordu. Fakat eşitsizlik, farklılıkları homojenize eden evrenselleştirici proje ile binaenaleyh, taassuba neden olmakla ilişkilendirilmiyordu